

Rade Šarović
Filozofski fakultet
Nikšić

MOGUĆNOSTI TRANSFORMACIJE DRUŠTVENOG PORETKA U PROCESU POSTSOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE DRUŠTVA

POSSIBILITIES OF SOCIAL ORDER TRANSFORMATION IN THE PROCESS
OF POSTSOCIALIST SOCIETY TRANSFORMATION

ABSTRACT: Special problems in the societies of the socialist system of governance in this region have occurred when at the beginning of the postsocialist transformation has not taken care of their socio-economic, cultural, anthropological and psychological characteristics and the countries themselves, but are simply taking someone else's models in the implementation social change. On the other hand the „good order“ must be based on a particular anthropological principle, the principle of „real man“, which is a measure of a just political order and at the same time a decisive criterion for the critique of the existing state of affairs. Social order as a system of orderliness and the regularity of all interactions in a given society to the above should also be a measure and criterion for determining the proper political order, but according to the events that occurred to us later (in the transformation of socialism), it is fair to say that postsocialism (as in most countries of Southeast Europe and in Montenegro) was not represent a real social change, but the simulation of the changes. Politics has become a ruthless power struggle or the struggle for ruling over people's lives.

Key words: social order, postsocialist transformation, social change.

APSTRAKT: Posebni problemi u društvima socijalističkog sistema upravljanja sa ovih prostora su se javili kada se na samom početku procesa postsocijalističke transformacije nije vodilo računa o svojim društveno–ekonomskim, kulturnim, antropološkim i psihološkim karakteristikama i specifičnostima samih zemalja, već su se jednostavno preuzimali tuđi modeli u sprovođenju društvene promjene. Sa druge strane pak „dobar poredak“ mora počivati na određenom antropološkom principu, principu „istinskog čovjeka“, koji je mjerilo pravednog političkog poretka i istovremeno odlučujući kriterij za kritiku postojećeg stanja stvari. Društveni poredak kao sistem redovnosti i regularnosti svih interakcija u datom društvu bi po navedenom trebalo da bude i mjerilo i kriterijum za određivanje pravilnog političkog poretka, međutim shodno događajima koji su se kod nas kasnije desili (prilikom transformacije socijalizma), može se slobodno konstatovati da postsocijalizam, kako u većini zemalja jugoistočne Evrope tako i u Crnoj Gori, nije predstavljao stvarnu društvenu promjenu, već simuliranje same promjene. Politika je postala nemilosrdna borba za moć, odnosno borba za vlast nad životima ljudi.

Ključne riječi: društveni poredak, postsocijalistička transformacija, društvena promjena.

1. Kratak istorijski prikaz (ideja jugoslovenstva i Crna Gora)

U svom razvoju, ideja *jugoslovenstva* je egzistirala kroz različite političke i nacionalne koncepte, bilo kao država Južnih Slovena koja je uključivala i

Bugare, ili ideje koja je uključivala „srodne“ narode koji su je kasnije i stvorili. Ujedinjenja Njemačke i Italije afirmisala su obavezno postojanje stožera ujedinjenja oko kojeg su se okupljale druge države istog naroda. Ali proces jugoslovenskog ujedinjenja, sticajem istorijskih okolnosti, kasnio je za ovim primjerom skoro pola vijeka. Ideja ujedinjenja Južnih Slovena sa ovih prostora, egzistirala je međutim uporedo sa punim razvojem nacionalnih pokreta, posebno razvijenog kod Srba i Hrvata u smislu afirmacije posebnih nacionalnih svijesti, pa je tako nametanje logike ideje jugoslovenske nacije doživljavalo katastrofalni poraz. Ono što je ovdje neophodno uraditi, jeste sociološki identifikovati tipološku razliku između poretka stvarnosti i poretka ideja i ideologija, sa tipologijom društvenih i političkih odrednica koje leže u osnovi stvaranja nacija i društvenih uslova koji omogućavaju funkcionisanje tog posebnog političkog društva (Vukićević, 2003: 77-84).

„Jugoslavija je bila pokušaj da se na podijeljenom balkanskom tlu, stvori državna zajednica koja je u svojim granicama okupila etnički srodne narode koji nikada u svojoj istoriji nijesu živjeli u jednoj državi, narode koji su vjekovima bili podanici različitih tuđinskih gospodara, klanjali se različitim bogovima, pripadali različitim civilizacijama i suprotstavljenim imperijama, bili na različitim stupnjevima političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka“ (Jakšić, 1996: 85). Na putu zasnivanja zajedničke države Južnih Slovena i na zasnivanju njenog legitimiteta na jednoj strani ostalo se na nivou apstraktnosti, a na drugoj strani produžavani su mitovi, uspomene, vrijednosti i simboli, (stvarajući mitko–simbolički sistem), ali ponovo ostajući na pojedinim etničkim datostima. Kao što će reći profesor Vukićević: „Jednostavno nije uspjelo uspostavljanje prirodne veze između etnokulturnog i građanskog“ (Vukićević, 2003: 78).

Osnovu logike ideje nacije, slobodnog građanina u svojoj legitimnoj organizaciji univerzalnog karaktera, prva Jugoslavija u svojoj suštini nije posjedovala. S jasnim autokratskim tendencijama dvora Karađorđevića, s nacionalno posvađanim buržoazijama na vlasti i oko vlasti, pokušaj sa snažnim centrima otpora i u zemlji i u inostranstvu, bio je kratkog vijeka. Jednostavno bilo je nemoguće da etničke skupine transcende novim višim tipom zajednice, a da pripadnike etničkih grupa transcende novim tipom čovjeka – građaninom.

Međuratna, prva Jugoslavija je propala pod snažnim udarima okupacionih trupa, potpomognutim djelovanjem domaćih političkih činilaca, u vihoru oslobodilačkog, vjerskog i građanskog rata. Bila je sposobna da donekle savlada unutrašnje suprotnosti, ali ne i spoljni okupacijski udar, koji nijesu bile u stanju da savladaju i daleko jače i razvijenije evropske zemlje. Propast prve Jugoslavije, značio je povratak crnogorske države na političku mapu Evrope.

Odmah nakon izbijanja Drugog svjetskog rata, Kraljevina Jugoslavija srušila se pred fašističkom Njemačkom i Italijom, a Crna Gora je rasparčana na više oblasti. Slobodoljubiva tradicija crnogorskog naroda iskazana je nacionalnim ustankom protiv italijanskih osvajača koji je po „obimu i masovnosti bio najveća manifestacija otpora i prvi ustanak jednog naroda u zarobljenoj Evropi (...) a po svom odjeku imao je izvanredan značaj“ (Andrijašević, Rastoder, 2006: 362).

Etničke suprotnosti su ipak već u međuratnoj Crnoj Gori izbijale na površinu punom snagom da bi u toku oslobodilačkog rata izbile u ekstremnim oblicima manifestujući se kao krvavi međuetnički i vjerski sukob. Ovakav razvoj događaja iz ranije navedenih razloga bio je i očekivan, tako da je u pojedinim krajevima Jugoslavije poprimio čak i oblike politike genocida (ustaška politika genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini).

Da bude jedan od jedinstvenih primjera u Evropi, crnogorski narod se pobrinuo stvarajući veliki broj etnički suprostavljenih pokreta za vrijeme Drugog svjetskog rata čiji broj nije zaključen sa komunistima i monarhistima. Zelenaši i muslimanska milicija, pored partizana i četnika čine glavnu pokretačku snagu crnogorske tragedije koja je brojila 103 000 žrtava (najveći broj stradao baš u građanskom ratu) (Andrijašević, Rastoder, 2006: 431). Osiromašeno, ratom podijeljeno i skoro prepolovljeno stanovništvo Crne Gore iz rata je u novu vojsku iznjedrilo 36% generala, a broj stanovnika Crne Gore u novoj zajednici je činio 2%. To je jedan od razloga zašto je Crna Gora u pregovore o stvaranju nove „druge“ Jugoslavije ušla kao ravnopravan sagovornik. Scenario iz 1918. godine kada nije imala legitimnih predstavnika pri stvaranju prve Jugoslavije, ovoga puta je izbjegnuto.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata i uspostavljanja vlasti od strane komunista obnovljen je državno-pravni status Crne Gore. Ona je postala jedna od šest ravnopravnih republika u novoj jugoslovenskoj federaciji. Ipak, u ovoj novoj federaciji prekinuti su kakvi takvi, procesi stvaranja građanskog društva u Jugoslaviji u ime borbe za „socijalističku izgradnju“, uspostavljena je „narodna vlast“ kao monopartijska diktatura, a država je pretvorena u partijsku državu. I u Crnoj Gori novi društveni poredak ideološki je formiran od strane komunista: organi NOB-a su od privremenih, prerasli u stalne organe vlasti, usvojena je odluka o stvaranju narodnih sudova, formiran je i partijski – sudski savjet kao najviši organ sudske vlasti, izjednačena su prava muškaraca i žena, dato je izborno pravo osobama iznad 18 godina starosti, a sve pod budnom kontrolom predsjedništva kao glavnog organa izvršne vlasti.

Prvih godina nastanka „druge“ Jugoslavije, otpor spoljnjem Staljinovom pritisku, iskorišćen je za obračun sa neistomišljenicima unutar iste osnovne političke pozicije, za „disciplinovanje“ partijskog članstva i držanje građana u stanju straha i političkog nepunoljetstva, tj. svojevrsnog održavanja permanentnog vanrednog stanja kao oblika totalne kontrole građana. Sistem „samoupravnog socijalizma“, kako se po ideološkom samorazumjevanju označavao sistem apsolutne dominacije politike, shvaćene kao autokratske Titove vlasti i personalno promjenljivih oligarhijskih grupa oko tog vlastodržca i njihovih nekad uspješnijih nekad manje uspješnih pokušaja da uspostave totalnu kontrolu nad svim sferama čovjekovog života, prije svega ekonomskom i kulturnom, ali i ličnim životima ljudi, izazvao je katastrofalne posledice u cijeloj Jugoslaviji, pa i u Crnoj Gori.

Zajednička nova druga jugoslovenska država stvorena je pod pretpostavkom o bliskosti konstitutivnih naroda i rasprostranjenim ubjedenjem da je

riječ o jednom narodu, sastavljenom od tri plemena, u skladu sa u Evropi prihvaćenim uvjerenjem o državi-naciji, ali se odmah nakon ujedinjenja pokazalo da je to i romantičarska i praktično-politička zabluda. Dodatnu poteškoću činila je činjenica da se na balkanskom geopolitičkom prostoru nacije većim dijelom nijesu ni formirale na osnovu „jezičkog“ ali i etničkog načela, nego je vodo-djelnica u njihovom nastajanju bila vjerska pripadnost. To će biti izvor stalne napetosti kasnije između, inače etnički najrodnijih – Srba i Hrvata, čemu će se u toku i poslije Drugog svjetskog rata pridružiti i muslimanski i slovenački, pa i crnogorski činilac.

Nije se, znači, ni pokušalo etničko i vjersko spojiti u građansko, već se odmah pristupilo ostvarenju drugog cilja, zamjene religije ideologijom i tako utvrđenje temelja na kome počiva socijalistička vlast. Uspješan rad na ovom problemu je rezultirao stvaranjem novog sistem vrijednosti koji će imati izvanredan uticaj na oblikovanje pojedinaca isključivo lojalnih novom poretku.

2. Socijalistički poredak i njegove slabosti

„Crnogorci su vrlo pretenciozni historičari, spremni da svakog momenta raspravljaju o historijskim događajima, pogotovu ako se tiču Crne Gore. Protagonisti takve političke kulture (nekad) daju svoju 'mjeru' historiji sa sasvim nove historijske distance“ (Božović, 2009: 38). U uvodu ovoga rada akcenat je bio na tome, da se sa sociološkog stanovišta, analiziraju historijski događaji, te da se napravi samo valjana pretpostavka za dalje sociološko istraživanje odnosa socijalističkog društvenog poretka i njegovog kasnijeg transformisanja, a ne da se historija postavlja na bilo koje distance objektivnosti i pouzdanosti. U nastavku rada pažnja će biti usmjerena na strukturu i način funkcionisanja jugoslovenskog samoupravnog društva, koje je „od apsolutnog dobra, postalo apsolutno zlo, a u stvarnosti, nije bio ni jedno ni drugo“ (Jakšić, 2000: 11).

Na početku ovoga dijela teksta stoga kratko o momentu koji je imao odlučujuću ulogu u proizvođenju krize samoupravnog društva, odnosno o samoj statičnosti ovoga društvenog oblika upravljanja. Kada se, dakle, govori o statičnosti društava onda je bitno i ukazati na razliku između statičnih i dinamičkih društava, jer ova podjela ne implicira stanovište da su prva izrazito ili čak apsolutno nepromjenjiva, dok se druga razvijaju neprestano i u svim aspektima. „Pod statičnim društvima se podrazumjevaju ona u kojima se vladajući način proizvodnje *može* trajnije reprodukovati a da pretpostavke na kojima se ta reprodukcija odvija ostanu *neizmjenjene*, u zatečenom obliku. Dakle razvojni potencijali na društvenom nivou, u njima se ne pojavljuju imanentno. Dinamička su, pak ona društva u kojima je reprodukcija vladajućeg načina proizvodnje u principu moguća *samo ako se zatečeni uslovi proizvodnje trajno menjaju*“ (Lazić, 1994: 29).

Za razliku od socijalizma, kapitalizam se sa druge strane zasniva na izrazito dinamičkom obliku organizacije proizvodnje, gdje je osnovni cilj proizvodnje višak vrijednosti, a osnovno sredstvo da se on poveća jeste rast relativnog viška vrijednosti. Pak, u socijalizmu umjesto toga stoji konkretni oblik

planske vrijednosti. „Planom se istovremeno utvrđuju potreban rad i višak rada, ali i neposredna forma viška. Dio viška, koji klasa kolektivnih vlasnika¹ prisvaja za potrošnju, sastoji se od upotrebnih vrijednosti (novčani oblik je tu sporedan), kao i onaj koji se koristi za proširenu reprodukciju. I ovdje konkurencija nema svoje mjesto. Ono što u kapitalizmu vlada kao unutrašnji pokretački momenat (proizvodnja viška), u socijalizmu je postalo zbog konkretnog oblika planske vrijednosti 'spoljašnji zakon' a rast proizvodnje uveden je kao planirana dimenzija. I sam cilj proizvodnje u socijalizmu se odnosi prije svega na trajno provođenje uslova u kojima se komandno-planska uloga, kolektivno-vlasničke klase pojavljuje kao strukturno neophodna, pri čemu hijerarhijski aparati klase stalno nastoje da ovladaju cjelokupnim procesom društvene reprodukcije.

Ukratko može se zaključiti da ovdje ne postoje nužni dinamički odnosi koji bi sistem prisiljavali da se razvija. Naravno izuzećemo međunarodnu konkurenciju vladajućih klasa, jer ovo svakako nije imanentni već spoljašnji momenat, a za unutrašnji pokretački činilac nikako se ne može uzeti“ (Lazić, 1994: 35). Ovdje je takođe značajno pomenuti i taj unutrašnji faktor (vladajuću elitu) koja je određivala smjer i tok razvoja socijalističkog društva. Profesor Lazić ističe tri dimenzije koje je zastupala „posvećena“ grupa konstituišući specifičnu racionalnost socijalističkog načina proizvodnje društvenog života: 1) održavanje strukturalne neophodnosti komandno planskog upravljanja, 2) ugrađivanje mehanizama stalne kontrole stanovništva i 3) legitimacijski princip totalizacije društvenih interesa predstavljaju elemente koji su sačinjavali osnovu djelovanja vladajuće elite u socijalizmu (Lazić, 1994: 45–54).

Osnovna slabost socijalizma, koja se dugoročno ogledala upravo u statičnosti ovog društvenog sistema, za crnogorsku privredu je ipak u prvim posleratnim godinama značila nevjerovatnu ekspanziju i uzlet. Stanje u kome se nalazila privreda za vrijeme prve Jugoslavije, bilo je slično stanju koje su ostavili iza sebe Petrovići ili stanju dubokog mirovanja, u nekim segmentima možda i stagnacije. Tako da su bilo kakva ulaganja u ovu republiku imala veliki odjek, kako na planu razvoja industrije tako i na sam privredni rast i razvoj. „Za razliku od drugih republika gdje je industrija donekle bila razvijena, u Crnoj Gori „investicije su bile veće za 24% nego u ostalim krajevima Jugoslavije pa je i industrijska proizvodnja povećana za 123 puta“ (Andrijašević, Rastoder, 2006: 469). Socijalizam je i ovdje shvaćen kao alternativni model industrijalizacije, pogodan za zaostala društva zbog sposobnosti da centralizovanim mehanizmima mobilize raspoložive resurse u mjeri u kojoj se to klasičnim (tržišnim) sredstvima ne bi moglo (tom brzinom) učiniti. Stoga ne čudi činjenica što su Crnogorci zdušno i bez rezervi prihvatili jugoslovensku federaciju, a lojalnost pokazivali najoštrijim obračunavanjem sa svakim ko je unutar nje istupao protiv režima na vlasti. Ona im je vratila nezavisnost, a i privredni razvoj je bio očigledan, kontrola cjelokupnog društvenog života vladajućoj eliti u Crnoj Gori nije smetala.

¹ Dominantna klasa u „bezklasnom“ socijalističkom poretku. Upravlja, radom i planom, i relativnim viškom vrijednosti. Kasnije imala presudnu ulogu u rušenju ovoga sistema regulisanja i upravljanja. Šire: Lazić Mladen, *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd 1994.

Međutim, statičnost samog sistema, iracionalno djelovanje klase kolektivnih vlasnika, spoljna i unutrašnja zaduženost su neki od elemenata koji su doveli do sloma ovog sistema upravljanja i regulisanja. Način upravljanja i regulisanja u socijalističkom društvenom poretku, posebno u jugoslovenskom slučaju je kasnije dodatno još iskomplikovan, kada je partija usled svog slabljenja iskoristila Ustav od 1974. godine da promoviše nacionalizam na nivo sistemskog osnova države. Po oficijelnom tumačenju, ideologija nacionalne ravnopravnosti trebalo je da bude komplementarna ideologiji socijalističkog samoupravljanja. Nacionalna ravnopravnost konceptualizovana je na isti način kao i samoupravljanje: kao ideja koja se uspostavlja i reprodukuje sa principijelnim ciljem da propisuje i proizvodi poželjnu (jedinu dozvoljenu) stvarnost. Međutim, ideološki račun se kao i u ranijim pokušajima pokazao pogrešnim, pa je samoupravljanju prilagođena nacionalna ravnopravnost, prerasla u skup agresivnih nacionalizama, čime je konačno proizvedena završna faza jugoslovenskog socijalističkog bezdržavlja. Definitivno potkopavši saveznu državnost, odnosno lišivši Jugoslaviju kao politički entitet svakog smisla, Ustav od 1974. godine kao osnova društvenog poretka, postao je svojevrsan testament druge Jugoslavije. Njime su jugoslovenski nacionalizmi na svojevrsan način proglašeni za legitimne naslednike jugoslovenskog socijalizma.

„Križa svake vrste koja je proizašla iz samog sistema zatekla je klasu kolektivnih vlasnika nespremnu da na nju odgovori. Pa tako suočena sa sve akutnijom krizom kolektivno–vlasnička klasa pokušala je da primeni već isprobani recept decentralizacije. Rešenje se, kao ni ranije, nije pokazalo delotvornim, a dubina krize je snažno naglasila njegov antisistemski karakter. Uvidevši ovu opasnost povratka na ranije odnose, vrh klase je pokušao da reformu 'zaokruži' komplementarnijim doziranjem liberalizacije (a pod spoljašnjim pritiskom dodao joj je ograničeno otvaranje prema zapadu). Ako je prvi korak potkopao jedinstvenu klasnu organizaciju, drugi je korak razorio njenu legitimaciju. Ekonomska kriza se tada nasmetano mogla razviti u društveno–političku. Kolektivno–vlasnička grupacija koja je po svom ustrojstvu nedovoljno homogena, sada se pod pritiskom društva jednostavno rastočila. Granice koje razdvajaju reformu jednog sistema odnosa, od procesa njegove destrukcije, bile su pređene“ (Lazić, 1994: 162).

3. Ciljevi, problemi i mogućnosti transformacije društvenog poretka

Definisanje cilja transformacije socijalističkog poretka, zahtjeva i konkretizovanje već pomenutih opštih saznanja naravno imajući u vidu tri osnovna perioda ove društvene promjene: ukidanje socijalizma, tranzicija (transformacija) i uspostavljanje novog društvenog poretka.

U pitanju je traganje za racionalnim odnosom konstitutivnih elemenata društvenog poretka i naznačenih faza transformacije: građana, institucija, svojine, prava države, tržišta i sl.

Osnovne karakteristike ovih faza mogle bi se skicirati na sledeći način:

1. *Socijalizam* (empirijski – stanje koje treba ukinuti).
 - a) Totalitarnost društvenog života – statično društvo, razvoj nije imanentan već spolja nametnut, politička kontrola institucija, akter promjena nepotreban.
 - b) Komandno–planska uloga kolektivno–vlasničke klase strukturalno neophodna, a njena reprodukcija nametnuta kao logika opšte reprodukcije društva.
 - c) Monopol kolektivne (državno–društvene) svojine što onemogućava razvoj tržišne privrede na bazi privatne svojine, sistemski se stvara neravnoteža između pojedinih oblasti života i rada; proizvodnje i potrošnje, između različitih privrednih grana itd. A u sferi društvenih odnosa sistematski se proizvode društveni sukobi, atomizacija i segmentacija društva i nemogućnost autonomnog zadovoljavanja osnovnih potreba građana tako da su oni u neposrednoj zavisnosti od vladajuće strukture.
 - d) Klasni kolektivizam i monopolske institucije.
2. *Tranzicija² – transformacija* – faza prelaska starog u novo društvo.

² Tranzicija je globalna društvena promjena koja mijenja čitavo društvo, njegov oblik, strukturu i način funkcionisanja, a u čijoj osnovi je transformacija jednog društvenog poretka stvari u drugi savremeniji. Za mnoge društvene analitičare ove promjene se poimaju kao tranzicija, čiji će ishod biti nestajanje decenijama održanih svojstava ovih društava kao socijalističkih, i nastajanje novih globalnih svojstava ovih društava istovjetnih ili sličnih svojstvima modernih kapitalističkih društava.

Međutim sa druge strane sociolozi se nijesu složili sa tim, da je za ovu promjenu adekvatan termin „tranzicija“, ističući da se ovdje radi, o transformaciji društvenog sistema i svih subjekata koji su njegovi akteri. Za njih tranzicija podrazumijeva proces transformacije koji vodi ka stvaranju kapitalističkog modela društva koje počiva na principima liberalne ekonomije, ne ostavljajući prostora da se društvena promjena usmjeri ka nekom humanijem obliku (npr. socijal–demokratski model). Takođe termin tranzicija kritikuje se kao eksplicitno „ekonomski“ budući da su sami ekonomisti promovisali ovaj termin iz čega slijedi da se društvena transformacija tumači prevashodno kao pitanje ekonomske transformacije društvenog sistema. Vjerovalo se da će se kriza vrlo brzo prebroditi i ostvariti napredak, prije svega na ekonomskom i demokratskom planu i da će se za kratko vrijeme osjetiti blagodeti tranzicije. Iz navedenog jasno se vidi da je tranzicija tada, po shvatanju većine, (ili ideologa ili naivnih ljudi) predstavljala takvu društvenu promjenu koja obavezno podrazumijeva napredak, tj. ima progresivni tok razvoja. Ipak i pored dobrih želja i namjera, a usled dinamičkog karaktera ljudskih društava, mora se konstatovati da će ovaj proces, u šta smo se kasnije i uvjerali, biti više nego neizvjestan.

Cjelokupna dešavanja, koja nijesu dala očekivane rezultate, natjerala su mnoge iz oblasti nauke i politike da preispitaju svoje stavove. Posle početne euforije, koju je na terminološkom planu stvorila riječ tranzicija, u novije vrijeme počinje sve više da se koristi ranije manjinsko shvatanje, da se ovdje radi o društvenoj transformaciji, čiji ishod nije unaprijed fiksiran već je otvoren za najrazličitije ishode. Sa stanovišta pravca društvenih promjena, transformacija ne mora nužno da znači progres, tj. smjer njenog kretanja nije obavezno progresivan, već može voditi i u regres. Dakle, napredak jeste moguć, ali ne i zagarantovan, što znači da je budućnost društva otvorena za različite pravce kretanja. Zaključujemo da bi za jednu dublju sociološku analizu problema, koji će biti postavljen u ovom radu bilo ograničavajuće koristiti termin „tranzicija“. Sa druge strane „društvena transformacija“ je termin koji je prihvatljiviji jer je elastičniji i adekvatniji u smislu da se ne postavlja pitanje jednosmjerne perspektive društva u promjeni. To znači da i teorijski i metodološki ovaj pojam daje punu sociološku otvorenost u istraživanju društvenog poretka u postsocijalističkoj Crnoj Gori.

Antisistemske metastaze nezadržive.

- a) Akter promjene nekonstituisan strukturalno, interesno i motivaciono.
 - b) Uspostavljena i učvršćena nomenklatura predstavlja ozbiljnu smetnju promjeni.
 - c) Opasnost obnavljanja dotadašnjeg autoritarnog društvenog sistema.
 - d) Nacionalistički kolektivizam i monopolske institucije.
3. *Novo društvo* (građansko demokratsko društvo).
- a) Dinamičko društvo u kojem se pretpostavke za društveni razvoj neposredno stvaraju odvajanje državne i društvene sfere i uspostavljanje autonomije materijalne, političke i duhovne reprodukcije društva, reprodukcija vladajućeg načina proizvodnje moguća samo u slučaju ako se zatečeni uslovi proizvodnje trajno mijenjaju.
 - b) Privatna svojina osnova čovjekove sigurnosti i slobode te tržišne privrede čime se stvaraju uslovi u kojima je ekonomska liberalizacija pretpostavka političke liberalizacije. Akter promjene se konstituiše na racionalnoj osnovi.
 - c) Uspostavljaju se institucije i političke strukture koje oslobađaju preduzetničku inicijativu u smislu: kreativnosti, konkurentnosti, dobiti i rizika.
 - d) Individualnost uopšte sa odgovarajućim institucijama društva koje kontrolišu građani tj. sa demokratskim institucijama koje imaju legitimitet.

Ova skica koju postavlja prof. Vukićević ukazuje ne samo na složenost transformacije kao društvene promjene već i na teškoće u preciziranju pojedinih faza. Pa tako pojam tranzicije ne možemo odrediti samo kao period od raspada starog režima pa do održavanja slobodnih izbora. Sociološki pojam tranzicije mora obuhvatiti i period legitimizacije demokratskih institucija. O novom društvu možemo govoriti tek tada kada sistem demokratskih ustanova profunkcionise kao „pravilo igre“ u ostvarivanju aspiracija građana (Vukićević, 1998: 11–14).

Postoji velika saglasnost da socijalistička društva nakon kraha socijalizma treba da idu ka građanskom društvu sa tržišnom privredom. To predstavlja transformaciju socijalističke svojine kao prvi korak sa naglašenom orijentacijom na privatizaciju jer je privatna svojina temelj tržišne privrede. Evidentno je da se radi o suštinskoj promjeni cjelokupne strukture društva i načina proizvodnje društvenog života kao i to da su sasvim nepoznate bitne pretpostavke, objektivne i subjektivne, za realizaciju ove promjene.

Složenost procesa transformacije društvenog poretka, jeste u tome što je u njega uključeno mnoštvo faktora: pravni na početku a zatim i privredni, kulturni, politički i spoljni faktori. Ipak značajnija dimenzija njene složenosti vezana je za problem strukturisanja ovih faktora. „Naučno istraživanje ovih faktora mora pokazati da li je odnos ovih faktora linearan pa su oni međusobno nezavisni, ili se oni nalaze u uzročno–posledičnom odnosu. Uzročno–posledični niz nije isti u svim fazama transformacije, pa bi i zadatak socioloških istraživanja bio da u procesu transformacije izvede specifičnosti vezane za konkretna društva i njihove istorijske, kulturne i druge osobenosti“ (Vukićević, 1998: 22).

Prethodno izlaganje i skica koju smo postavili, upućuje na razmatranje ključnog pitanja ovoga rada, kako se uopšte, mijenjaju (transformišu) društveni poreci? Svi istrošeni („prevaziđeni“) društveni poreci se, uopšteno govoreći, transformišu na dva načina. U prvom slučaju specifična socijalna interventna grupa, koja se formira unutar starog sistema, izgrađuje strukturalne pretpostavke za razvoj novog oblika društvenog regulisanja i upravljanja. Kada ovakav razvoj (koji simultano podriva postojeće dominantne odnose) dosegne tačku na kojoj novi poredak može da se reprodukuje na sopstvenim pretpostavkama, interventna grupa rukovodi socijalnom akcijom kojom se stari sistem zamjenjuje novim. Ovaj obrazac je bio karakterističan za nastajanje modernih građanskih društava. U drugom slučaju, društvena transformacija se ne odvija kao rezultat stvaranja novih društvenih oblika unutar postojećih, već se postojeći poredak urušava, bilo pod pritiskom sopstvenih unutrašnjih protivurječnosti, ili zbog dejstva faktora iz spoljašnjeg, nadmoćnijeg okruženja. Ovdje ne postoji iskristalisan autohtona socijalna interventna grupa, već se ona (kao što je već rečeno) postulira određenim normativnim projektom. Rezultat ovog procesa je dug period stagnacije i prividne socijalne strukturacije (Gredelj, 1999: 9).

Sociološke studije nam dalje takođe ukazuju na složenost ovoga procesa, odnosno na teškoće definisanja pojedinih faza postsocijalističke transformacije. Pa tako Bžežinski u svom djelu *Velika Promjena* (Bžežinski, 1994: 24–29) daje interesantnu kombinaciju pojedinih faktora po fazama postkomunističke transformacije. *Prva faza* traje od jedne do pet godina, i glavni politički cilj jeste transformacija dok bi ekonomski trebao biti stabilizacija. Glavne karakteristike ove faze su: uspostavljanje bazične demokratije, sloboda štampe, kraj jednopartijskog sistema, početna demokratska koalicija za promjenu, eliminacija arbitrarne državne kontrole, ukidanje kontrole cijena i subvencija, kraj kolektivizacije, nasumična privatizacija. U ovoj fazi zapadna pomoć bi se ogledala kroz stabilizaciju monete i slanja nužnih kredita i pomoći.

Druga faza traje od tri do deset godina, poitički cilj bi bio prelazak od transformacije ka stabilizaciji, a ekonomski od stabilizacije prema transformaciji. Ovu fazu karakteriše početak transformisanja društvenog poretka, konkretno usvajanje novog ustava i izbornih zakona, slobodni i demokratski izbori kao i stvaranje demokratske koalicije. U pravnom sistemu glavna promjena bi se odnosila na stvaranje zakonskih okvira za vlasništvo i biznis. Privredni sistem takođe trpi velike promjene, dolazi do razvijanja bankarskog sistema, privatizacije malih i srednjih preduzeća, što sve dovodi do pojavljivanja nove ekonomske klase. Bitan činilac i u ovoj fazi jeste zapadna pomoć koja se ogleda kroz infrastrukturne kredite, tehničku i menadžersku pomoć, što sve omogućava početak inostranog investiranja.

U završnoj *trećoj fazi* po Bžežinskom, koja traje od pet do petnaest godina politički cilj jeste konsolidacija, dok se ekonomski cilj odnosi na neprekidni uspon. Ova faza iziskuje stvaranje stabilnih demokratskih partija u okviru čijeg djelovanja preovlađuje demokratska politička kultura. Pravni sistem kao osnova društvenog poretka, se tada već zasniva na nezavisnom sudstvu i pravnoj

kulturi. U privredi je zastupljena sveobuhvatna privatizacija koja vodi ka nastajanju preduzimačke kulture. I u ovoj fazi kao i u predhodnim bitna je zapadna pomoć koja se manifestuje kroz krupna investiranja iz inostranstva, kao i ulazak zemlje u krupne zapadne organe (EU ili NATO itd).

Dužina trajanja i brzina procesa transformacije bitan je elemenat koji zavisi od više faktora i specifičnih okolnosti u pojedinim zemljama bivšeg socijalizma. Kao bitni činioci izdvajaju se: stepen i količina dozvoljene ekonomske i političke vladavine u poslednjim godinama vladavine komunističkog režima, djelovanje slobodnog tržišta, uloga države, razvijenost političke kulture, kultura, tradicija, iskustvo kao i spoljni faktori (zapadna pomoć prije svega). „Ipak ma koliki značaj imali pojedini faktori oni ne mogu sami za sebe dati povoljan rezultat niti u pogledu brzine, niti u pogledu kvaliteta procesa tranzicije. Kao primjer uspješne kombinacije više elemenata u procesu transformacije ističe se Koreja čija je vlada od ranih 60-ih vrlo pažljivo planirala i orkestrirala razvoj zemlje praveću kombinaciju plana, tržišta, državnog i privatnog sektora.

Ukratko, poslije završetka prve kritične faze, u kojoj je inostrana pomoć bila najbitnija, priroda domaće politike, društvena disciplina i motivacija kumulativno postaju važniji nego priliv inostranog kapitala, oni određuju uspjeh ili propast nastavka ekonomske transformacije“ (Vukićević, 1998: 26).

Nadovezujući se na ovu priču o demokratskoj konsolidaciji ovdje je nužno pomenuti i Ralfa Darendorfa koji je jedan od prvih teoretičara koji je napravio odklon od klasičnih tranzicijskih teorija, koje je za mnoge pretpostavljao linearnu strategiju tranzicionih promjena i hod: liberalizacija – demokratizacija – konsolidovanje demokratije. Za objašnjenje promjena u Centralnoj i Istočnoj Evropi on je ponudio svojevrsnu trofaznu teoriju demokratskih promjena, koju je i ovdje značajno pomenuti.

Pluralistička revolucija širom Evrope iz 1989. godine, po Darendorfu, nije donijela nijednu značajnu ideju, već je u suštini značila odbacivanje nepodnošljive realnosti i, istovremeno, reafirmaciju starih ideja. Po Darendorfu, postoje tri faze razvoja kroz koje prolaze društva u procesu postsocijalističke transformacije, i ističe da je nakon započetih radikalnih promjena: *prva faza* period konstitucionalnih promjena. Ključno pitanje ove faze za transformaciju društvenog poredka, jeste kako ustanoviti ustav slobode i kako će se taj ustav čvrsto usidriti. To je vrijeme pravnika i ono treba, po njemu, da traje kratko, ne više od šest mjeseci. Jasna poruka koju on ističe, je da se ne može čekati da se sloboda desi, već da se ona mora kreirati. Pritom je najvažnija stvar da se nađe ravnoteža između načela podjele vlasti s jedne strane, i sposobnosti vlade da vlada, s druge strane. *Druga faza* je faza tzv. normalne politike, u kojoj se sprovode ekonomske i političke reforme. Ova faza traje oko šest godina i u njoj glavnu riječ vode političari. *Treća faza* je faza stvaranja uslova za put u slobodu, gdje ključnu ulogu ima civilno društvo. Vrijeme pravnika i vrijeme političara ne znače mnogo bez vremena građanina; civilno društvo i država moraju da imaju svoju sopstvenu autonomnu realnost. Na civilno društvo on gleda kao na kreativni haos organizacija, asocijacija i institucija, u kome mediji moraju biti slobodni i

pluralistički, partije poštene i nezavisne od države. Za izgradnju takvog civilnog građanskog društva potrebna je čitava jedna životna generacija, odnosno, po njegovoj procjeni, nešto više od pola vijeka.

Praksa tranzicionih promjena u postkomunističkim društvima u velikoj mjeri je kasnije demantovala Darendorfova predviđanja u pogledu trajanja pojedinih faza, ali mu je dala za pravo u ključnoj ocjeni – da nema stabilizovanja demokratije bez dugog, postupnog stvaranja demokratske političke kulture i aktivnog građanstva (Dahrendorf, 1990).

Jedna od opasnosti, kako pojedini teoretičari dalje upozoravaju (Linc, Stepan 1998: 20–30) je obnavljanje dotadašnjeg društvenog oblika upravljanja. Predviđanje ove opasnosti se zasniva na već uočenim glavnim karakteristikama u bivšim socijalističkim zemljama: državni monopol u privredi, ideološki monopol, proces društvenog preobražaja inauguriše se odozgo (u krajnjem slučaju na komandno–planski način). Ipak, metastaze antisistemskih sila u bivšim socijalističkim društvima su nezadržive i jedan su od glavnih faktora demokratizacije društva. Kao indikatori antisistemskih metastaza ističu se redukcija ekonomske moći vladajuće grupacije, pluralizam svojine, razvoj višestranačkog pluralizma i na bazi toga uspostavljanje (bar po formi) novog institucionalnog poretka.

Ono što je za transformaciju društvenog poredka, takode bitno spomenuti jeste i uticaj spoljašnjih faktora (ovdje se prije svega misli na odnos Zapada) na bivša socijalistička društva, koji se označava kao odnos centra i periferije. Uočljiva karakteristika ovog procesa jeste proboj izolovanosti socijalističkih društava od svijeta kapitalizma. Iako je ovaj odnos veoma složen i često kontroverzan, otvorena periferijalizacija je praktično jedina perspektiva jer bi pokušaj izolacionizma imao mnogo teže posledice. Odnos centra prema periferiji neće biti isti u svakoj situaciji i prema svakoj zemlji. To će u mnogome zavisiti od unutrašnjih (tradicije, ekonomske, političke i kulturne pretpostavke) i spoljašnjih činilaca (interesi spoljnih zemalja, strateške sfere uticaja, postojanje resursa, istorijske veze itd.). Odnos nekih ili većine zemalja centra prilikom transformacije bivših jugoslovenskih republika, tome govori u prilog.

Ipak, okrećući se sebi i svojim problemima za vrijeme trajanja postsocijalizma, možemo konstatovati da ono što je u praksi tada bilo najbitnije a što nažalost nije činjeno, jeste svojevrсно stvaranje vrijednosne slike kod cjelokupnog stanovništva zemlje, koje je trebalo da shvati i prihvati činjenicu da je: „Period tranzicije iz jednog sistema u drugi, period velikih borbi i velikog ispitivanja validnosti strukture znanja. Najprije moramo pokušati da jasno razumijemo šta se dešava. Zatim moramo donijeti odluku kojim putem dalje. I najzad moramo smisliti kako da djelujemo u sadašnjosti tako da možemo uticati na to da krenemo putem kojim želimo. O ova tri zadatka se mora misliti kao o intelektualnim, moralnim i političkim dužnostima. Oni su različiti ali su tijesno povezani. Niko od nas ne može da se isključi iz ijedne od ovih dužnosti“ (Valerštajn, 2005: 74).

Kako i sam naslov ovoga teksta upućuje, transformacija društvenog poretka je izuzetno kompleksan i složen proces, sa velikim brojem različitih pro-

blema i konačnih mogućnosti, sa kojima se suočava. Sam proces ove društvene promjene, usled složenosti svoje prirode, otvara i veliki broj mogućnosti nje-gove sociološke identifikacije i analize. Stoga ovaj rad može i da posluži samo kao kratak teorijski uvod u razmatranje ovoga, više nego složenog društvenog fenomena.

L i t e r a t u r a

- Andrijašević, Ž., Rastoder, Š. (2006), *Istorija Crne Gore*, Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore.
- Božović, R. R. (2009), *Život kulture*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bžežinski, Z. (1994), *Velika Promjena*, Beograd: Borba.
- Dahrendorf, R. (1990), *Reflections on the Revolution in Europe*, <http://biblioteka-online.com>
- Golubović, Z. (2005), „Tranziciona raskrsnica postsocijalističkih društava“, *Republika* 368–369, Beograd.
- Gredelj, S. (1999), *Izazovi i zamke tranzicijske paradigme*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Jakšić, B. (1996), „Društveni angažman intelektualca u procesu raspada Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, no. IX–X, Beograd.
- Jakšić, B. (2000), *Balkanski paradoksi*, Beograd: Beogradski krug.
- Lazić, M. (1994), *Sistem i slom*, Beograd: Filip Višnjić.
- Linc, H. i Stepan. A. (1998), *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Valerštajn, I. (2005), *Uvod u analizu svetskog sistema*, Cetinje: OKF.
- Vukićević, S. (1998), *Simuliranje promjene*, Cetinje: Obod.
- Vukićević, S. (2003), *Crna Gora na prelazu milenijuma*, Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“.